

DEN KAROLINSKA TIDEN

ÅTERUPPSTÅNDELSEN

TILL EN BÖRJAN tog de flesta för givet att Stockholms Banco skulle bestå, även sedan kreditivsedlarna hade avvecklats. Ännu 1665 och 1666 var man beredd att låta Palmstruch behålla banken. Villkoret var att intressenterna enligt Bondes förslag skulle ställa upp med det kapital som krävdes för att täcka bristen. Palmstruch skrev till participanterna, men inga pengar kom in, och själv hade han inget att bidra med.

I slutet av oktober 1666 lämnade Jochum Pötter ett anbud på att ta över. Han ville ha tre fjärdedelar av bankens vinst, han ville ha kronans förtjänst på handeln med kanoner och inkomsterna från saltlicensen, och han krävde att kronan skulle låta alla skatter och alla tullintäkter gå genom banken. En rådsdelegation under Gustaf Bonde tillstyrkte i huvudsak, men rådet avslög – villkoren »vore mycket hårde och alldeles odräglige«. Pötter kom med ett nytt anbud i mars 1667, men utvecklingen tog ett annat spår.

Gustaf Bonde gjorde en stor genomgång av hur banken borde ordnas. Mycket stämde med den Palmstruchska ordningen, men i annat hade man

Riksskattmästaren Gustaf Bonde (1620-1667) drog upp planerna för hur banken skulle rekonstrueras. Medalj slagen 1666. Medaljgravör: J. G. Breurer. Ø 50 mm.

1668	Riksdagen beslutar grunda Riksens Ständers Bank. Adeln, prästerna och borgarna stiftare, bönderna ställer sig vid sidan av.	1689	Enväldets makt över banken slås fast.
1672	Karl XI myndig.	1680-1690-talet	Kungl. Maj:ts Ständers Bank. Kassasedlar och approberade assignationer.
1675-1679	Skånska kriget. Kronan lånar i banken.	1697	Karl XI dör. Karl XII kung.
1680	Karl XI:s stora reduktion. Banken flyttar in i Bancohuset vid Järntorget.	1700	Stora nordiska kriget bryter ut. Kronan lånar stora belopp.
		1701	Banken beslutar införa transportsedlar, de moderna sedlarnas ursprung.
		1709	Nederlaget vid Poltava.
		1711	Johan Thegner bankofullmäktig för adeln. Han blir fullmäktiges ordförande och bankens ledande man under tre decennier.
		1718	Karl XII skjuts vid Fredrikshald. Ulrika Eleonora drottning.

48 försökt dra slutsatser av det som hade gått fel. Som överinspektör hade Bonde följt banken på nära håll, men han fick också hjälp av bankokommis-sarien Lars Eldstierna.

Rådet lät saken bero tills riksdagen hade samlats i juni 1668. Då tog adeln initiativet. Den begärde att få mer information för att kunna ta ställning till fortsättningen; »att banco är nyttig disputerar ingen«, förklarade ståndets ordförande, lantmarskalken Johan Gyllenstierna, men adeln ville veta mer om förutsättningarna och administrationen. Borgarna och prästerna höll med, medan bönderna redan från början tog avstånd. »Bonden hemsöt det Kungl. Maj:t och den kungl. regeringen så ock de andre förnämre stånden, de hade intet förstånd därpå; de andre gode herrar av de andre stånden måtte göra vad dem syntes bäst i det fallet och det som för dem kunde nyttigt vara, men låta bonden vara fri för sådana saker, som han intet förstår; ty de för deras stånd ville intet hava med Banco att skaffa.« Stånden hade därmed skjutit upp saken tills vidare, men frågan gällde hur, inte om banken skulle drivas vidare.

Behandlingen drog ut på tiden. Rådet sköt frågan ifrån sig, men när riksdagen gick mot sitt slut mötte en rådsdelegation ändå adeln och utformade ett första förslag. Detta skulle de tre högre stånden behandla vidare, men prästerna drog sig undan. »De voro av sådant stånd, som med mundanis [världsligheter] icke kunde sig så mycket befatta, ville intet gärna många sig däruti.«

Med två stånd vid sidan av var risken stor att frågan skulle gå i stå. Men adeln och borgerskapet drev på. Det var högadelns låntagare som hade haft störst glädje av banken. Även inom borgerskapet fanns det en önskan om att banken skulle leva vidare.

Det som skrämde präster och bönder var förslaget att den nya banken skulle stå under ständernas garanti. En sådan punkt fanns med i det utkast till riksdagsbeslut som sattes upp den 8 september, men det var oklart vad garantin skulle betyda. Den 9 september kom prästerna tillbaka och sade sig beredda att förhandla om sin medverkan, men ställde sig frågande till garantin. Den 17 september ändrade man formuleringen till att ständerna skulle »försvara, beskydda och handhava« banken, och två dagar senare anslöt sig prästerna.

Föreställningen om något slags garanti hade dock bitit sig fast. Under frihetstiden var bönderna inte längre välkomna, men när de år 1800 äntligen togs in i banken påminde de andra stånden om garantin som en kostnad att

49 betala. Ditintills hade Riksens Ständers Bank, som den döptes till, egentligen bara varit de tre högre ståndens bank. Det var adeln, prästerna och borgarna som utsåg bankens ledning och i olika organ tog ställning till dess verksamhet.

Lösningen att lägga banken under riksdagen var säregen, men den fanns med redan i Bondes förslag. Frågan var hur allmänheten skulle kunna få förtroende för en ny bank efter Palmstruchs haveri. Eldstierna skrev 1699 till bankofullmäktige att det var han som hade kommit på lösningen. »Då gick jag till på den tiden varande skattmästaren herr Gustaf Bonde och sade till hans excellence, att jag visste ett förslag, varigenom bancomedlen skola nogsamnt kunna försäkras, nämligen om ständerne sig påtoge att cavera [gå i god för] *bancomedlen* . . . « Återigen kan motsättningen mellan Bonde och De la Gardie ha spelat in. Ständernas övertagande var ett sätt att begränsa den slösaktige rikskanslerns handlingsutrymme.

Boskillnaden innebar att kronan inte kunde förfoga hur som helst över bankens medel. Om kronan ville låna måste lånet beviljas av bankofullmäktige. Inte ens under enväldet var det självklart att fullmäktige sade ja. Lånen bokfördes sedan som en kronans skuld till banken. Som säkerhet för lånen lämnade kronan delar av sina inkomster i pant. Fram till år 1731 hade banken myntverket på arrende. Stora sjötullen och kronans kopparränta (skatten på koppar) var andra intäkter som förpantades på detta sätt. Räntebetalningarna till banken blev under frihetstiden en dryg utgiftspost i riksstaten (budgeten).

Den 17 september 1668 överlämnade regeringen formellt banken i den omyndige Karl XI:s namn. Ständerna gick längre än Bonde hade tänkt sig när det gällde bankens självständighet. Enligt Bondes förslag skulle kungen fortfarande utse en överinspektör och ständerna kommissarier, men riksdagen ersatte kungens övervakare med ett fullmäktige, som ständerna själva skulle utse. Därmed var regeringen avskuren från direkt inflytande.

När ständerna skildes återstod fortfarande en del saker att reglera. Den 24 september utsåg man ett utskott för att färdigställa bankoordningen. Ordningen var klar och undertecknades den 28 september. Den antedaterades till den 22 september, riksdagens sista dag. Den 30 september valde prästerna och borgerskapet sina kommissarier (adeln hade valt sina redan den 19:e). Den 1 oktober 1668 samlades utskottet en sista gång för att underteckna alla dokument. Därmed kunde Riksens Ständers Bank sätta igång.

Sveriges Riksbank firade sitt 300-årsminne 1968. I den internationella

50 litteraturen anges ofta 1656 som årtal för bankens grundande. Det är en talande tvetydighet. Det var Palmstruchs verksamhet som hade gjort uppdragsgivarna medvetna om behovet av banken, men de var samtidigt angelägna om att skudda av sig misstroendet mot det första försöket. Sedan dess har bankens huvudmän hållit fast vid 1668 som årtal. Kanske kröp också en maktfråga in i dateringen. Palmstruchs bank kom till genom kungamak- tens försorg, men den nya banken hade ständerna som grundare och hu- vudmän. Ständernas strävan att hävda banken mot kungamakten blev ett återkommande tema under de närmaste århundradena.

DEN NYGAMLA BANKEN

Banken styrdes av sina fullmäktige, till en början två, sedan tidvis tre för varje stånd. Ursprungligen var tanken att de skulle utses av ständerna, men dessa samlades sällan. Mellan riksdagarna fick fullmäktige komplettera sig själv, och detta blev till en början regeln. År 1698 antogs ett nytt bankoreg- lemente som föreskrev att den äldste ledamoten i varje stånd skulle avgå vart fjärde år, vilket innebar att mandatperioden bestämdes till åtta år. Riddar- husets direktion skulle då utse ny ledamot för adeln, domkapitlet i Uppsala prästernas man och magistraten i Stockholm valde för borgerskapet. Det- samma gällde vid vakanser under perioderna.

De tre högre stånden utsåg tre kommissarier vardera, två ordinarie och en extra ordinarie. Dessa skulle svara för den dagliga verksamheten i ban- ken, men de skulle också tillsammans utgöra bankens ledning. I praktiken blev det inte så. Fullmäktige gick snart utöver den rådgivande roll som ban- koordningen hade tänkt sig. De blev ett beslutande organ, allt mer med kom- missarierna som blott och bart föredragande, trots att avsikten hade varit att fullmäktige och kommissarierna skulle fatta gemensamma beslut. År 1679 riktade sig fullmäktige i en skrivelse till kommissarierna och förbjöd dem att uppträda självständigt på bankens vägnar.

De första kommissarierna var män som Erik Appelgren, som hade haft samma syssla i Stockholms Banco, Jochum Pötter, numera adlad Liljenhoff, och Daniel Faxell, borgmästare i Malmö och sedermera adlad Cronmark. Men uppdraget förlorade i anseende. Det blev vanligt att befordre bankens egna bokhållare, när inte någon mäktig adelsman prånglade in en privat- sekreterare eller någon avsigkommen kusin.

Det fanns en krass förklaring. Det visade sig dyrt och farligt att vara

Privilegierna för Rikens Ständers Bank utfärdades den 17 september 1668.

52 bankokommissarie. Gång på gång ställdes kommissarierna till personligt ansvar för sådant som hade blivit fel. År 1680 gick en undersökningskommission igenom klagomål på tjänstemännens ämbetsutövning, med påföljd att fyra av de sex ordinarie kommissarierna avskedades och alla tvingades böta. En del fick plikta för frånvaro utan förfall, någon för en mindre brist i generalkassan, men de flesta för de förluster som banken hade lidit på osäkra och otillräckliga panter. Elof Terserus fick böta nästan 141 000 d sm, en annan kommissarie nära 50 000 d sm och Faxell 36 000 d sm. Ibland kom saken inte upp till räfst förrän efter flera år och då kunde banken kräva änkor och sterbhus för att få ut sina pengar.

Redan från början ålades tjänstemän, fullmäktige, revisorer och bankoutskottets ledamöter sträng sekretess när det gällde enskilda personers förhållande till banken. Vid 1668 års riksdag formaliserades bankosekretessen för lång tid framåt. Bankofullmäktige ålades att avge en revers med lydelsen:

Vetandes vara min plikt det till min dödsstund förtegat att hålla och för ingen uppenbara, som uti Banco och vid dess verk passerar, för utan det Utskott, som Rikets Ständer därom behörig information till sin säkerhet att intaga, förordnande och samtelige Fullmäktige föreställande varda.

I och med nygrundandet bytte banken hus. De första åren höll den till i de två nedersta våningarna i Oxenstiernska palatset vid Storkyrkobrinken, som banken hyrde av dödsboet efter den gamle rikskanslerns son och efterträdare Erik. Redan 1680 flyttade rörelsen vidare till Bancohuset vid Järntorget, som hade ritats av Nicodemus Tessin d.ä. och byggts av Stockholms stad för bankens räkning. De första åren hyrde man, men år 1693 övertog banken äganderätten. Senare lät banken bygga ytterligare ett hus på granntomten. I detta dubbelhus skulle man stanna under 1700- och 1800-talen.

BANKEN UNDER KARL XI

Karl XI var omyndig när ständerna tog över banken. När kungen blev myndig började maktbalansen i riket att förändras. Sverige blev indraget i Ludvig XIV:s europeiska krig. Det gick inte så bra. Danmark såg ett tillfälle att återerövra de skånska provinserna, som hade gått förlorade 1658. Med fransk

Till en början inhystes ständernas bank i det Oxenstiernska palatset vid Storkyrkobrinken, som Axel Oxenstierna låtit börja uppföra i slutet av sitt liv.

I mer än tvåhundra år verkade riksbanken i de båda bankhusen vid Järntorget i Gamla stan i Stockholm.

Kopparstick av Jean Marot respektive Willem Swidde ur Erik Dahlbergs *Suecia Antiqua et Hodierna* (1698-1701).

Riksbankens ursprungliga sigillstamp från 1669 är avbildat i mitten ovanför Södra Bancohuset.

54 hjälp lyckades Sverige visserligen behålla de erövrade landskapen efter det skånska kriget 1675–1679, men de dåliga förberedelserna utlöste en stor räfst med förmyndarregeringen. Förmyndarräfst ledde vidare till reduktionen. Kronan tog tillbaka mycket av de gods som adeln hade fått eller köpt på goda villkor sedan drottning Kristinas tid. Riksdagen gav kungen rätt att stifta lagar på egen hand. Beteckningen riksråd avskaffades, rådgivarna kallades i fortsättningen kungliga råd, och rådet som organ miste det mesta av sin betydelse.

Banken påverkades av förändringarna. Riksens Ständers Bank döptes om till Kungl. Maj:ts Ständers Bank. Som ständernas organ skulle den vara självständig gentemot kungamakten, men enväldet satte även bankens ställning i fråga. Svaret kom vid en tvist om hur räntan skulle beräknas på bankens lån till kronan. Banken hävdade att man skulle räkna ränta på ränta, medan kronan bara ville betala enkel ränta. Banken stödde sig på Karl XI:s kungaförsäkran 1675, då kungen hade lovat efterleva allt vad ständerna beslutat.

Då grep kungen själv in. År 1688 skrev han till fullmäktige och förklarade att alla kronans löften till banken skulle hållas. Men sedan gjorde han en långtgående reservation. Om de nuvarande eller tidigare fullmäktige hade fattat beslut som kungen inte gillat och som dessutom gick emot andra regler och förordningar, »som Vi have gott funnit«, då kunde kungen inte låta vare sig ständerna eller någon annan fatta sådana beslut, »eftersom Oss alena den makten och myndigheten i Vårt rike ägnar och tillkommer, och allt vad som utan Vår nådige vilje, vetskap och stadfästelse i så måtto görs, är i sig själv kraftlöst och skattas alldeles för ogillt«.

I praktiken fick detta inte så stor betydelse. Fullmäktige samlade ihop alla förordningar som hade antagits sedan bankordningen och skickade över dem till kungen. När riksdagen sammanträdde året därpå gjorde bankoutskottet en del tillägg till fullmäktiges författningar och skickade över dem till majestätet med ett svassande följbrev. I en resolution den 30 april 1689 godtog Karl XI i huvudsak allt man hade underställt honom. Men enväldet hade satt banken på plats. I fortsättningen skickade banken över alla förordningar. Den bad också om kungens godkännande i rena förvaltningsärenden, när avdelningskontor skulle inrättas, när man skulle köpa bankohuset av Stockholms stad eller när räntan skulle ändras.

Banken återuppstod medan Karl XI (1655–1697) var omyndig, men i slutet av 1680-talet markerade kungen att det nya enväldet gällde även bankens angelägenheter.
Tillskriven David Klöcker Ehrenstrahl.

SEDLARNA SMYGER TILLBAKA

Den stora förändringen jämfört med den Palmstruchska banken var att kreditivsedlar förbjöds. Förbudet mot kreditivsedlar upprätthölls, men inte utan diskussion. Många kom ihåg detta bekväma sätt att skaffa pengar.

Det allvarligaste anloppet kom under skånska kriget. Det började med att Kungl. Maj:t den 4 januari 1677 begärde ett lån på 200 000 d sm. Fullmäktige förklarade att man bara kunde ställa upp med hälften av summan.

Den 8 mars behandlade rådet den stora »defecten« i kronans inkomster. Greve Gustaf De la Gardie hoppades att det kunde finnas någon »remede« (botemedel) mot bristen, och hans kollegor sade att greve Göran Gyllenstierna »lärer veta något förslag«.

Förslaget var att ge ut sedlar. Gyllenstierna föreslog att man gav ut sedlar till ett värde av »8 eller 10 tunnor gull« (1 tunna guld = 100 000 d sm). Banken skulle lova att lösa in dem efter tio år. Sedelförbudet skulle respekteras bara genom att de inte fick kallas kreditivsedlar.

Tydligt kom förslaget ursprungligen från bankokommissarien Erik Appelgren, men denne hade gått bakom ryggen på sina kollegor och huvudmän. När frågan kom upp i bankofullmäktige blev ledamöterna förskräckta – det var ju kreditivsedlarna som hade bringat den gamla banken på fall, påpekade man. Appelgren fick redogöra för sitt förslag inför fullmäktige, men justitieborgmästaren Thegner konstaterade att det krävdes ett nytt riksdagsbeslut för att tillåta något sådant.

Riksskattmästaren Sten Bielke var inte nöjd med det negativa beskedet utan kallade till sig fullmäktiges ordförande, kanslirådet Klas Fleming. Men banken höll emot och det blev inget av. I gengäld gick fullmäktige med på att låna ut hela det belopp som kronan ursprungligen hade begärt.

Marknaden saknade också sedlarna. Köpmännen sökte hela tiden möjligheter att förenkla betalningarna och slippa det dryga kopparmyntet. »Så egendomligt det kan låta, var det därför i verkligheten allmänheten själv och icke banken som gav upphov till sedelutgivningen i dess ursprungliga former«, påpekar Heckscher (1949). Redan tidigt hittade kunderna på två sätt att kringgå sedelförbudet. Kassasedlar och approberade assignationer (godkända anvisningar) blev de papperslappar som tog kreditivsedlarnas plats. I båda fallen avbröt köpmännen bankens hantering och lät processen hänga i luften under månader och år.

Om någon ville ta ut kontanta medel ur växelbanken skulle han lämna

in sin »avskrivningssedel« – med nutida terminologi närmast en check – i bankens bokhålleri. Ursprungligen var avsikten att han i utbyte skulle få en betalningssedel, som han själv, bokhållaren och en kommissarie skrev under. Denna sedel skulle sedan inlämnas i kassan. I praktiken hoppade man emellertid över betalningssedeln, och i stället skrev bokhållaren och kommissarien »approbat« (godkänd) på avskrivningssedeln. Den var nu en approberad assignation, färdig för betalning, och skulle inlösas samma dag. Om innehavaren dröjde blev det större och större avdrag under de tre dagarna därefter, och sedan skulle den bli ogiltig.

Det struntade kunderna i. Sedan kommissarien hade skrivit på började assignationen vandra ur hand i hand. Banken tordes tydligen inte ingripa; i rörelsens detaljer tog marknaden önskemål över föreskrifterna. När banken gång på gång hade ont om mynt blev regelbrottet tvärtom en fördel. Ju längre tid approbaten vandrade, desto mindre blev anspänningen på kassan.

Kassasedlarna hade en liknande bakgrund. Den som satte in pengar i växelbanken fick ett kvitto som en kassör och en kommissarie hade under-tecknat. Kvittot skulle lämnas in i bokhållariet och beloppet gottgöras insättarens konto. Även i detta fall skulle bokhållariet ha sedeln samma dag, men precis som med approbaten valde många kunder att skjuta upp inlämnandet. Banken utfärdade det ena förbudet efter det andra och vägrade beräkna ränta förrän bokhållariet hade fått sedeln för inskrivning, men marknaden värderade smidigheten högre och brydde sig inte om förmaningarna.

Till slut drog banken själv slutsatsen. Den 4 februari 1701 skrev Kungl. Maj:t till kammarkollegiet och bad detta överväga frågan om att införa kreditivsedlar. Kammarkollegiet var skeptiskt och avstyrkte, men bankodeputationen⁵ var mer positiv. Borgmästaren i Stockholm, köpmannen Nils Hansson Törne förklarade: »Detta tror jag vore en ting som skulle både gagna banken, befördra handeln och vara en nyttig ting emellan landsor-

⁵ Normalt var det ständerna som genom bankoutskottet utövade högsta myndigheten över banken. Efter Karl XII:s trontillträde kunde man emellertid förutse att riksdagen skulle sammanträda mera sällan. Därför fattade 1697 års bankokommission med Kungl. Maj:ts samtycke beslutet att inrätta en särskild deputation med tre medlemmar från varje stånd, tillsammans nio personer, som skulle sammanträda vart fjärde år. Deputationens två första sammanträden 1702 och 1705 varade i omkring två år vardera, det tredje ett halvår 1709, men efter det fjärde sammanträdet 1710 flöt deputationerna mer och mer samman med bankoutskottet. Den sista deputationen satt i nära två år 1714–1716. Under mötena tog deputationerna »bankens hela ledning i sina händer« (Brisman, 1918).

58 terne i riket, att dessa zedlar skulle gälla som penningar.»

Deputationen insåg faran för missbruk. Törne kom på en lösning: »Jag tycker till at stoppa munnen på sådant folk och att visa både görligheten och att intentionen är redelig, att man kunde begynna här i banco att practicera detta inter privatos [mellan enskilda], så at man kunde sätta in i banco så mycket man ville och taga där på attest, att den eller den summan vore insatt, vilken zedel sedan kunde gälla över allt för penningar.» Lindgren (1968) menar att Törne på så vis blev de moderna sedlarnas upphovsman.

Deputationen beslöt att en sådan sedel skulle underskrivas av tre kommissarier och en bokhållare, och att varje innehavare sedan måste skriva på vem han transporterade den till. I förstone fick sedlarna mycket liten betydelse. Användningen hämmades av regeln att de skulle transporteras från person till person. Många människor var inte läs- och skrivkunniga nog att hantera transporterna. Andra ville inte skylta med hur stora summor de hade hanterat. De flesta föredrog de approberade assignationerna.

DEN SVÅRA RÄNTESÄTTNINGEN

Sedelförbudet innebar att den nya banken inte kunde skaffa sig pengar genom att trycka dem. Utlåningen blev beroende av insättningarna och kassans ställning.

Under den nya bankens första verksamhetsår 1669 gick det långsamt med insättningarna, men sedan sköt rörelsen fart. Växelbankens avistaräkning – där pengarna kunde tas ut när som helst – fick inte samma betydelse som den hade haft på Palmstruchs tid. Hanteringen av kassasedlarna och assignationerna hade blivit mer omständlig, och det blev besvärligt för affärsvärlden att använda banken som kassör. De större köpmännen valde andra lösningar. Det var mest mindre köpmän och hantverkare som använde den nya växelbanken.

Sina mesta pengar hämtade växelbanken från kronan och de statliga myndigheterna. Vid bankens tillkomst 1668 hade Kungl. Maj:t försäkrat att kronans inkomster skulle placeras i växelbanken, så långt det var möjligt. Under 1670-talet spelade detta inte så stor roll, staten levde ur hand i mun och tog ibland förskott på medel som inte hade kommit in. Men när Karl XI:s finanspolitik började bita växte överskotten, och mot slutet av 1680-talet svarade kronan för hälften av de insatta beloppen.

De flesta och största insättningarna gjordes i lånebanken. Redan från

Transportsedlarna, de moderna sedlarnas ursprung, infördes i början av Karl XII:s regering men kom inte i allmänt bruk förrän under frihetstiden. Mått: c:a 190×155 mm.

60 början var insättningarna räntebärande, men tekniken var så ny att man fum-lade med formerna. Insättningarna betraktades som lån från insättaren till banken. Varje insättning betraktades som en hel och odelbar post, och banken utfärdade en attest på beloppet. »Lånet« löpte på ett halvår i taget, och räntan lades till efter varje halvår. Den som ville ta ut pengarna skulle säga upp sin attest sex veckor i förväg. I annat fall skulle man lämna in attesten för »renovation« (förnyelse); enligt 1689 års bankstadga skulle man då få en ny, men antagligen nöjde sig banken med att anteckna renovationen på den gamla attestsedeln. Utan renovation lades ingen ränta till kapitalet.

Snart hittade man på olika sätt att komma runt den halvårsvisa bindningen av pengarna. Lånebanksattesterna fick belånas i banken på samma sätt som lösöre; på så vis kunde innehavaren få loss sina pengar när som helst. Det blev också tillåtet att sälja lånebanksattesterna till någon annan, vilket innebar att de började cirkulera som betalningsmedel.

Under 1670-talet var det framför allt högadeln som satte in pengar i lånebanken. Omkring år 1680 slog kundkretsen om. De högadliga namnen blev färre och färre, köpmän, nyadlade ämbetsmän, brukspatroner och en del präster blev fler och fler, samtidigt som kronans insättningar ökade. Det var en spegling av Karl XI:s regering. Reduktionen innebar en kraftig finansiell bakstöt för högadeln; på auktionen efter magnaterna höll sig de likvida nyrika framme. En och annan hemmansägare började också figurera bland insättarna.

Insättningarna var för tidens förhållanden mycket stora, i genomsnitt 2 500–3 000 d sm under bankens första årtionden. Det är möjligt att man kunde få bättre avkastning genom att låna ut pengarna på egen hand, men räntan som banken gav var hyggligt hög och besparade insättaren besväret att vaka över låntagarens solvens. Pengar i lånebanken blev en av det sena 1600-talets mest populära kapitalplaceringar.

Problemet var att den snarast blev för populär. Banken fick större insättningar än den kunde låna ut. Redan från början kom de största låntagarna från högadeln och den högre ämbetsmannavärlden, och den högadliga dominansen bestod under 1680- och 1690-talen. Bland de senare årtiondenas låntagare fanns såväl de som hade drabbats av reduktionen som indragningarnas profitörer, män i kungens närhet som såg tillfällena dyka upp – och grep dem. Småfolket tog betydligt mindre lån, men fler och fler. Mindre handlande, hantverkare och bönder från trakten kring Stockholm tog 600–700 lån på 1670-talet, men över 2 000 på 1690-talet. Då registrerade man

61 ändå inte dem som lånade på lösöre, vilket var vanligast bland de mindre be-medlade.

Utlåningen var inte bekymmersfri. De flesta lånen säkrades med in-teckningar i gods, men banken hade svårt att kontrollera panternas skick. Dessutom fanns det inget register, så man kunde inte hålla reda på hur många in-teckningar som ägarna tagit ut i sina fastigheter. Det hände att be-lånade gårdar såldes utan att banken underrättades. Svårigheterna blev inte mindre av att kronan genom reduktionen gjorde anspråk på gods som ban-ken trodde varit ägarnas. Banken krävde att en kautionist – ungefär borgensman – skulle intyga att fastigheten var fri att belåna. Trasslet med in-teckningarna betydde att banken allt oftare fick kräva kautionisterna på pengar, vilket i sin tur innebar att det blev svårare att hitta kautionister. Ban-ken fick inrätta en särskild avdelning med två ombudsmän, skrivare och bi-träden för att hantera processerna. Ofta förlorade banken målen, vilket medförde extra kostnader utöver förlusterna på lånen.

Det blev inte bättre av att banken fick problem med några av sina största försträckningar. Kronan vägrade erkänna några av de stora lånen från Karl XI:s krig. Hovjunkaren Abel Reenstierna hade 1694 lånat 113 000 d sm på mässingsbruken i Norrköping och Nacka, det största lån som någon pri-vatperson erhållit i banken. När affärerna kärvade fick Reenstierna ett för-lagslån på ytterligare 267 000 d sm för att köpa koppar till bruken och betala driften. Till slut höll det inte längre, banken övertog bruken och förvaltade dem under lång tid, gång på gång i tvist med arrendatorerna. Nacka gick så dåligt att det en tid lades ned, innan banken lyckades sälja det. Norrköping gick bättre och stannade längre i bankens ägo.

Redan före freden i Roskilde 1658, då Sverige erhöll de skånska provinserna, hade den danske adelsmannen Jochum Beck börjat bygga upp ett alunbruk i Andrarum i Skåne. Alun användes i papperstillverkning, vid färg-ning och i garvning. Som biprodukt fick man bland annat vitriol, som kunde användas i färgframställning. Beck hade svårt att få bruket lönsamt. Efter hans död tog sonen Lave ett lån på 54 000 d sm mot säkerhet i fyra alun-pannor, och fick sedan låna ännu mer för att inte gå omkull.

Även Andrarum tvingades banken ta över, men man hittade så små-ningom en köpare i grevinnan Christina Piper. Hon var dotter till köpman-nen Olof Hansson Törne, adlad Törnflycht, som var en av landets rikaste män. Dottern Christina blev sin tids driftigaste affärskvinna. Hon gifte sig med Carl Piper, Karl XII:s ledande rådgivare tills han togs till fånga vid Pol-

62 tava. Christina köpte bortåt 20 000 hektar mark i Skåne, till en början i makens namn men som änka för egen räkning. Köpet av Andrarum blev den besvärligaste affären. Hon började köpa in sig redan 1710, löste fem år senare en del av riksbankens fordringar i bruket och hade 1725 det mesta av egendomen i sin hand. Hon ryckte upp alunbruket så att det under 1700-talet blev en av norra Europas större industrier, med 250 anställda och närmare tusen invånare i samhället omkring.

Under Karl XI:s långa fred blev inlåningsöverskottet mer och mer bebyggelsamt. Med nutida ögon var det ett ränteproblem. Utlåningsräntan var till en början 8 procent, inlåningsräntan 6 procent. År 1688 sänktes taket för utlåningsräntan till 6 procent. Banken fick då lov att välja 4 eller 5 procents ränta på insättningarna. Banken valde 5 procent och stod fast vid denna nivå i tio års tid. Skillnaden blev för liten för att utlåningen skulle orka betala räntan på insättningarna. Inlåningsräntan blev för hög för att hålla igen kapitalplaceringarna.

Saken blev inte bättre av uppdelningen på olika myntsorter. Kopparmynten dominerade rörelsen, men folk ville också sätta in slantar av guld och silver. Kruxet var att det var kopparmynten som var det gängse betalningsmedlet, det var dem man lätt kunde köpa något för, dem ville folk växla in och låna, men de »lättare sorterna« låg bara och samlade damm. Ändå skulle banken betala ränta på dem.

Första gången saken på allvar kom på tal var vid ett sammanträde mellan fullmäktige och kommissarierna den 2 november 1683. Bankokommissarien Ertman menade att banken borde se till »(1) att man så lagar, det ej för litet pengar äro inne, (2) att icke heller för mycket«. Om banken hade för lite pengar kunde den låna mera; om den hade för mycket kunde den vägra att ta emot mer än den kunde hantera, eller sänka räntan.

Ertman drog sig för att rekommendera någon lösning, och de andra kommissarierna var lika försiktiga. De lämnade över en promemoria om inbörden av att vägra ta emot insättningar, men utan ett bestämt förord för denna lösning. Fullmäktige tvekade också. Orsaken var de stora kronolånen. Så länge man inte fick vare sig ränta eller amorteringar på dessa lån var insättningarna i och för sig välkomna, eftersom de gav kassan behövliga kontanter. Kungen skulle också kunna missuppfatta en vägran att ta emot mer pengar; det kunde tolkas som att banken badade i ett sådant överflöd att kronan inte behövde amortera.

Banken stängde fram till nyåret och skyllde på att tjänstemännen inte

Adelns och borgerskapets änkor blev ibland driftiga affärskvinnor. Christina Piper (1673–1752) övertog Andrarums alunbruk från banken. Konstnär: David Kock eller David von Krafft?

64 hade tid att ta emot insättningar för bokslutets och andra sysslors skull. Men det blev inte bättre. I början av februari 1684 närmade det sig ebb i växelbankens kopparkassa. En av de fullmäktige föreslog att man skulle sänka räntan, men det ville hans kollegor inte göra, så länge kronolånen var obetalda.

Till slut bestämde man sig för att hålla stängt för guld och silver, medan man var beredd att ta emot 200 000 à 300 000 d km till. Att man inte stängde helt berodde på att »folket då lärer vänja sig ifrån banken och söka andra utvägar med dess penningar, torde ock väl alldeles practisera [flytta] dem utomlands, då banken dess nutriment [näring] avginge och kunde således bliva destituerat [utarmat]«.

Stängningen blev inte långvarig. Kassan var så liten att man snart fick svårt att klara utbetalningarna. Som så ofta såg man utförseln av kopparmynt som problemet och försökte hejda denna. Däremot avvisade man tanken på att driva in utestående lån; inte ens ränta eller amorteringar borde man kräva in. I stället ströp banken utlåningen, även om en av kommissarierna befarade att folket då skulle gå till »Johan Lode och Van Zanten, vilka hålla lika som små banker hemma i deras hus, vilket alltsammans i längden torde försäkra olycka för verket«.

Läget lättade när kronan 1687 började göra stora avbetalningar, men några år senare var det på nytt insättningar som spökade. Längre hade inlåningen stått stilla, men 1690 skedde en kraftig ökning. I september stängde man för insättningar i riksdaler och dukater, i början av 1691 även för andra myntsorter. Lånebanken skulle förbli stängd ända till det stora nordiska krigets utbrott 1700.

Allmänheten reagerade snabbt. Efter lånebankens stängning ökade insättningar i växelbanken, trots att avistäräkningen inte gav någon ränta. Det vittnar om vad bankvalvens trygghet var värd. En annan följd var att bevisen på tidigare insättningar i lånebanken kunde säljas med god förtjänst. Köparna kom över bekväma betalningsmedel som fortfarande avkastade ränta två gånger om året.

Banken var i beråd om hur lånebanken skulle komma igång igen. Vid 1693 års riksdag diskuterade bankoutsittet både räntesänkningar och uppsägning av insättningar men sköt sådana utvägar på framtiden. Banken försökte få mer pengar utlånade genom att starta filialer. År 1693 inrättades kontor i Falun och Göteborg, året därpå i Örebro. Åren 1694–1697 gick banken med oavbruten förlust, och kapitalet började smälta samman. Inte förrän 1698 års bankodeputation tog över ledningen sänktes räntan till 4½

65 procent. Om detta inte räckte skulle man gå ned till 4 procent; som en sista åtgärd skulle fullmäktige säga upp en del av insättningarna till återbetalning.

STORA NORDISKA KRIGET

Omslaget var redan på väg. Risken för krig ökade, och allmänheten började dra öronen åt sig. Allt fler tog ut pengar från växel- och lånebanken. Somliga stoppade undan pengarna utomlands; det ryktades att Piper hörde till dem som säkrade sig på detta vis.

I början av januari 1700 fann fullmäktige utflödet så bekymmersamt att man för första gången på länge öppnade banken för insättningar. Det hade ingen verkan. Den 9 mars skrev fullmäktige till statskontoret att »ingen är funnen, som en penning erbjudit sig att vilja insätta, fastän man givit därtill all tjänlig anledning«. Nästan samtidigt kom budet om krigsutbrottet till Stockholm. Människor rusade till banken, som inte klarade av att betala mer än hälften av vad insättarna ville ta ut, och sedan ännu mindre. Fullmäktige beslöt höja räntan till 5 procent, men det vände inte strömmen.

Det bekymrade Karl XII. Banken var ett bekvämt sätt att mobilisera pengar som kronan kunde låna för kriget. Han avvisade bankens begäran att slippa betala igen insättarnas pengar. Det var viktigt att slå vakt om bankens förtroende. I ett kungligt »placat och försäkring angående bancoverket« den 31 mars 1700 uppmanade han varje rättsinnig undersåte att betänka vilken nytta landet hade haft av banken. Därför var det vars och ens plikt att stödja verket i stället för att »medelst något obetänkt och otidigt misstroende så plötsligen och i oträngde mål uppsäga deras i banken havande capitaler«. Kungen lovade och försäkrade att insättarnas alla rättigheter skulle upprätthållas.

Bankens ställning hängde på krigslyckan. Efter den svenska segern vid Narva började affärerna gå bättre och 1702 var de helt återställda. Insättarna kom tillbaka, kronan lånade mer och mer. En ny bankodeputation ogillade fullmäktiges beslut att höja räntan och sänkte den till 4 procent för dem som ville ha ränta på ränta och 4½ procent för den som nöjde sig med enkel. Det var ont om lånesökande, men pengarna strömmade in. Kommissarierna föreslog att banken skulle öppnas och stängas allt eftersom läget föll sig. I 1707 års bankoreglemente infördes den nya metoden. Trots omväxlande öppet och stängt mer än fördubblades bankens insättningar från 1701 till 1709.

Överflödet av insättningar och bristen på privat utlåning innebar att

66 banken hade kassan full när kronan kom. Under 1670-talets krig hade kronan lånat 1,3 miljoner d km, vilket då betraktats som en väldig summa. Fram till slutet av 1709 lånade banken ut nästan sex miljoner d km, praktiskt taget allt till krigets behov. Bankens förmåga att dra till sig undersåtarnas kapital blev en viktig förutsättning för den svenska krigsansträngningen. Under sek-lernas lopp skulle kronans krigslån gång på gång skaka banken, men jämfört med att ta ut allt i skatt var upplåningen i banken antagligen ett mindre ont.

Under 1709 började både kriget och kreditmarknaden att kärva. Kronan bad om ett lån på 600 000 d km. Banken beviljade lånet och öppnade för insättningar den 1 mars, men till mitten av maj hade den bara lyckats be-tala ut 200 000 d km till kronan. Ovissheten om var och hur den stora hären befann sig gjorde människor försiktiga, precis som året före krigsutbrottet 1700. Den 21 maj skickade statskontoret en förtvivlad bön om hjälp till full-mäktige: alla kassor var tomma, både fälttrupperna och garnisonerna i de befästa städerna började dö av svält. Banken svarade att inga pengar kom in, men mer och mer kapital sades upp. Den kunde bara få fram 100 000 daler till.

Sedan rasade det. Omkring den 20 augusti nådde nyheten om Poltava Stockholm. Människor störtade till banken. Den 26 augusti berättade kom-missarierna att folket »komma hopetals och vilja låna på sina länebanks-sedlar« – det var det snabbaste sättet att få ut sina pengar, i stället för att vänta på att det bundna halvåret skulle löpa ut.

Banken vägrade betala och sökte Kungl. Maj:ts stöd i det besvärliga läget. Enväldet satte sina spår. Fullmäktige ville helst ha kungen med sig, men ingen visste var han var. Då fick rådet duga. Fullmäktige bad rådet för-bjuda uttag genom att utfärda ett »järnbrev«, men rådet ville inte ta detta på sitt ansvar. Fullmäktige fick själv avgöra vad som var bäst. Den 7 sep-tember beslöt banken att uppsagda medel inte skulle betalas tillbaka. Många insättare råkade illa ut, men ingen veklagan hjälpte. Alla böneskrifter av-slogs. Fullmäktige vädjade i sin tur till rådet om avbetalningar på kronans lån, men förgäves.

I början av 1711 fick banken en halvårsgammal skrivelse från det kung-liga högkvarteret i Bender. Kungen beklagade att banken hade stängt. Han föreslog att utlåningsräntan skulle höjas till 10 procent, så att insättarna kunde erbjudas 8 procent. Rådet fick också förhandla om att låna direkt till 10 procent. »Dock se vi helst, till bankens upphjälpande, att folket satte sina penningar i banken, då man sedan därutur kan göra lån till Vårt behov.«

Karl XII (1682–1718) drev enväldet längre än fadern, men respekterade länge sina löften till banken för att underlätta finansieringen av stora nordiska kriget (1700–1721).
Konstnär: Lorentz Pasch d.ä.

68 Men den bankodeputation som tillsattes samma år avstyrkte räntehöjningen. Kronan tvingade banken att bevilja ännu fler förskott, och ställningen blev allt mer pressad.

Brisman (1918) urskiljer två mål för bankledningens ansträngningar under denna tid. Det ena var att vidmakthålla lånebanksattesternas värde, trots att de inte gick att lösa in; det andra var att växelbanken skulle klara av att betala tillbaka sina insättningar.

För att rädda attesternas värde ansträngde man sig att betala räntan på utsatt tid. Dessutom tillät man låntagare att betala sina lån och räntorna på dessa med attester från banken. Då gällde attesterna för sitt fulla nominella belopp. På så vis upprätthöll man en andrahandsmarknad för attesterna. När grevinnan Piper köpte Andrarum erlade hon köpeskillingen i lånebanksedlar. Antagligen hade hon köpt attesterna under de svåra åren efter Poltava. I så fall var det en tidig arbitrageaffär. Det belopp hon betalade säljaren för attesterna var troligen lägre än det belopp som banken värderade papperen till när hon betalade bruket.

Regelverket kring växelbanken föreskrev att pengarna inte finge användas för något annat. Men det var precis vad banken hade gjort. I brist på andra kontanter hade man tagit ur växelbankskassan för att betala räntan på lånebanksattesterna; det var också så man hade klarat utbetalningarna när kronan begärde förskott på tullar och skatteintäkter. Visserligen hade de tunga kopparplåtarnas återkomst 1710 medfört ett uppsving för insättningarna, men i augusti 1714 kom budet att ryssarna landstigit på Åland. Banken packade ned kassan, lösörepanterna och arkivet för att flytta till en säker plats, men växelbankens insättare blev lika skrämde. På några dagar tömdes kassan på plåtar, och fler stod inte att få. Den 7 oktober lovade man betalning så fort man fick påfyllnad från Västerås, men undsättningen dröjde. På andrahandsmarknaden sjönk priset på lånebanksattester, kassasedlar och approberade assignationer.

DET FÖRTVIVLADE ENVÄLDET

I det längsta hade kungen och hans rådgivare försökt låta banken vara i fred. De begrep att en ostörd bank var det som bäst tjänade deras syften. Men ju sämre kriget gick, desto mer frestande blev det att lägga sådana hänsyn åt sidan.

Den första framstötten kom 1711. Från Bender befallde kungen rådet att

69 överväga om inte kreditivsedlar skulle kunna göra nytta. Den 13 april sände rådsherrarna frågan till bankodeputationen och fullmäktige. Samtidigt vidarebefordrade rådet två anonymt inlämnade förslag till lösning. Det ena var att förklara lånebanksattesterna oinlösliga och förvandla dem till ett rent sedelmynt. Då skulle kronan kunna slippa räntan på sina lån från lånebanken, samtidigt som den skulle kunna låna återstoden av de medel som då frigjordes i lånebanken. Det andra förslaget var att ge ut sedlar motsvarande 12 tunnor guld (1,2 miljoner d sm), som skulle löpa på två år med 1½ procents ränta. Sedlarna skulle användas till kronans löner.

Skrivelsen kom när fullmäktige och deputerade hade flytt Stockholm för pestens skull, men de samlades på kommissariernas kallelse. Den 8 juni avstyrkte man kraftigt förslaget om kreditivsedlar. I motiveringen påminde man om krisen i England 1696, då sedlarna som ersatte mynten hade fallit till 22 à 24 procent av sitt nominella värde, och till kreditivsedlarna i Frankrike under spanska tronföljdskriget, som vid denna tid såldes med en rabatt på 75 procent. Rådet höll med, och kungen svarade att han var överens med dem. Han hade inte menat att banken skulle ge ut sedlarna. Kungen gjorde fortfarande skillnad mellan ständernas bank och kronans egna organ. I yttersta nödfall borde utgivningen kunna ske på statskontorets och kammarkollegiets kredit.

Nästa konflikt gällde förmögenhetsskatten. I juni 1712 befallde Karl XII att beskattningen skulle läggas om till förmögenhetsskatt. Skatten skulle grundas på en egentaxering av alla undersåtar, den första självdeklarationen. Var och en skulle sedan betala en bestämd procentsats av sin samlade förmögenhet i skatt. Med förmögenhetsskatten gick enväldet längre än tidigare, eftersom det handlade om en helt ny skatt som ständerna aldrig hade tagit ställning till.

År 1713 tog kronan två procent av vars och ens förmögenhet i skatt, men skatten gav inte så mycket som kungen hade räknat med. Då började rådet leta efter kryphål att täppa till. Ett av dem var kontona i riksbanken. Den 4 mars skrev rådet till bankens styresmän, beordrade en skatt på en procent och begärde att banken skulle utforma ett system för uppbörden samt beräkna hur mycket skatten skulle kunna ge.

Den 14 mars svarade bankens styresmän att de vägrade verkställa denna order. De hänvisade till tidigare utfästelser. Både Karl XI och Karl XII hade vid flera tillfällen lovat att sparkontona skulle vara befriade från alla slags skatter och ingrepp från staten. Även ständerna hade lovat insättarna att

70 deras medel skulle vara skyddade mot all slags konfiskation. Inför detta svar tvekade rådet, bordlade frågan och väntade på kungens svar.

Svaret kom på omvägar. Det kungliga rådet Jakob Reenstierna, som ansvarade för förmögenhetsskatten, berättade att en av fältkansliets ledande män hade skrivit till sin fru att Karl XII inte ville undanta sparkontona från beskattning. Bankens gensagor viftades bort. »Det verkar som om det svenska riket vore till för banken men inte banken för riket, så att staten är underordnad bankens kreditvärdighet«, menade Reenstierna. Den 1 juli beordrade rådet banken att omedelbart dra av två procent av behållningen på alla konton som inte tillhörde kyrkan, skolorna, hospitalen, Vadstena krigsmanshem eller andra välgörenheter.

Spararna reagerade häftigt. »De som hava något på banken är ganska förbittrade över sina två procent, som nu drags av deras intresse [ränta], och det synes i sanning hårt«, noterade akademibibliotekarien Benzelius den 14 augusti.

Striden avgjordes med ett brev från kungen, där denne förklarade att alla sparkonton var beskattningsbara. Om något slags privata tillgångar skulle undantas innebar det att många kunde gömma undan stora delar av sin förmögenhet i banken.

Den 20 september 1714 lämnade kungen Turkiet, där han hade tillbringat de fem åren efter katastrofen vid Poltava. Tillsammans med ett par följeslagare lämnade han det övriga sällskapet bakom sig, red genom Europa och anlände till det svenska Stralsund den 11 november. Där ledde han stadens försvar mot belägrarna men tvingades den 10 december 1715 att rädda sig över till Sverige.

I Stralsund vann den holsteinske statsmannen Georg Heinrich von Görtz kungens öra. Kungen planerade för nya fälttåg och Görtz organiserade om förvaltningen för att finansiera planerna. Makten över den ekonomiska politiken lades i händerna på en upphandlingsdeputation med Görtz i spetsen. I praktiken tog deputationen över den ekonomiska politiken.

Nu skärptes och mångfaldigades konflikterna mellan enväldet och banken. Den 28 februari 1716 beordrade kungen räntmästaren att inkomsterna från stora sjötullen och kopparräntan skulle gå till upphandlingsdeputationen, trots att 1713 års lån från banken hade byggt på att den skulle få betalt ur dessa intäktskällor. Banken protesterade, och kungen lät den till slut behålla kopparräntan. Under tiden hade Görtz krävt att få veta hur mycket banken hade i kassan, för att tvinga den till nya lån. Banken vägrade sig och

Georg Heinrich von Görtz (1668–1719) blev Karl XII:s närmaste förtrogne under dennes sista år. Samtida karikatyr.

72 vädjade till kungen, som i stället bad banken nämna vilken summa man kunde låna ut. Fullmäktige svarade bara genom att be Karl XII skydda banköverket, »att ingen med skadelige förslag måtte kunna det i någon måtto uti dess erhållne friheter förolämpa«.

År 1715 lät kungen börja prägla de mynttecken som i folkmun döptes till Görtzens gudar (fast det antagligen inte var denne som kom med uppslaget). Det var vanliga kopparmynt, men de stämplades med valören 1 d sm, trots att metallvärdet bara var en bråkdel av det nominella. I praktiken var detta en motsvarighet till kreditivsedlarna – kronan gav ut betalningsmedel utan täckning, vars värde var beroende av allmänhetens förtroende. Sammanlagt präglades drygt 34 miljoner sådana mynttecken, varav nästan 25 miljoner fortfarande var i omlopp när Karl XII stupade.

Året därpå började kronan ge ut dels det som kallades ständernas obligationer, på 10 000, 5 000, 1 000 och 100 d sm, dels myntsedlar på 25, 10 och 5 d sm. Myntsedlarna gavs ut av kontributionsrätteriet, ett nytt ämbetsverk som kungen hade inrättat 1712 för att driva in den nya förmögenhetsskatten. Sammanlagt gav rätteriet ut nästan 18 miljoner d sm, varav drygt 5 miljoner var i bruk i början av år 1719. Dessutom fick många officerare och ämbetsmän betalt i löningssedlar, ett slags räntebärande reverser på sammanlagt drygt 1 miljon d sm. Lindegren (2005) – som påpekar att Görtz hade träffat den djärve skotske finansmannen John Law i Paris – menar att holsteinaren strax före kungens död kom på en »genial lösning« på de finansiella problemen. Med beskattningens hjälp skulle samhällets ledande skikt förmås att placera sitt överskott i obligationer.

Men allmänheten litade varken på myntens romerska gudar eller på sedlarna och obligationerna. Till en början nöjde man sig med ett ganska blygsamt avdrag på 4–5 procent, berättar Lagerbring (1778). »Men så snart rykte kom ut, om tvungna lån emot statsobligationer, och dessa således skulle än vidare förökas, föll deras kredit på en gång, och man började rata både mynttecken och myntsedlar så att, när någon ville köpa en aln fint kläde, som då kunde fås för 4 Daler S:mt gott mynt, begärdes 50 Daler, om det skulle betalas mot mynttecken.« Kronan utfärdade förordningar om stränga böter för både säljare och köpare när de gjorde skillnad mellan mynttecken och vanligt mynt, men det räckte inte.

I början av 1716 spred sig ryktet att alla skulle tvingas ta emot mynttecken till fulla värdet för sina insättningar. Växelbankens insättare skyndade sig att ta ut sina plåtar, tills kungen försäkrade att banken varken skulle ta

Karl XII:s nödmynt föll snabbt i värde mot de reguljära mynten. Ø 24 mm.

74 emot eller lämna ut mynttecken. Nästa år blev det en ny rusning mot banken, när Karl XII lät gripa det engelska sändebudet i Stockholm. Arresteringen var en hämnd för att kungens Londonambassadör Carl Gyllenborg hade fångslats efter en sammansvärjning till förmån för de landsflyktiga Stuarternas. Men några månader senare gick strömmen åt andra hållet, när kungen krävde in alla plåtmynt för att stämpla om dem och minska värdet med en tredjedel. Då skyddade allmänheten till banken i stället, eftersom plåtarna i bankens kassa skulle vara skyddade för omstämplingen.

Den 4 augusti 1718 befalldes fullmäktige att utfärda en kungörelse som gjorde låneattesterna oinlösliga. Bara räntan skulle betalas för all framtid. Kronan skulle inte längre amortera och betala full ränta för sina lån ur banken, utan bara så mycket som behövdes för att klara räntan på de utelöpande lånesedlarna. Kungen ställde bankofullmäktige och ständerna åt sidan och behandlade banken som vilket ämbetsverk som helst. Åtgärden skulle kränka såväl bankens rätt mot kronan som insättarnas rätt mot banken. Fullmäktige skrev till kammarkollegiet och protesterade, men kungen beordrade kammarkollegiet att omedelbart verkställa befallningen. Då föll skottet vid Fredrikshald den 30 november 1718. Banken blev på nytt Rikens Ständers Bank, inte Kungl. Maj:ts Ständers Bank.

Stora nordiska kriget innebar kraftiga påfrestningar på bankens självständighet gentemot regeringen, på allmänhetens förtroende för banken och på bankens förmåga att hantera de stora krigslånen. Men det fanns motkrafter. Vikten av att bevara allmänhetens förtroende tempererade kungens maktutövning och stärkte fullmäktiges hand i konflikterna med Görtz. Att banken red ut kriserna fick stor betydelse för fortsättningen. Bankens förmåga att hävda sig gentemot Karl XII befäste dess ställning som ständernas verk. Att bankens papper fortsatte att cirkulera som betalningsmedel och placeringsobjekt, om än ofta till underkurs, innebar att det fanns något förtroende kvar att bygga vidare på.